

Вважають, що Коран зберігся до наших днів у тому ж вигляді, в якому він був відкритий пророкові Мухаммеду

Розповідає Михайло Якубович – кандидат історичних наук, керівник Центру ісламознавства Національного університету “Острозька академія”.

Пане Михайле, ви як ісламознавець, що думаєте про священний текст мусульман та статус Корану в ісламі?

В ісламі є певна традиція розуміння сакрального тексту, пов’язана передусім з розумінням самого Корану як Божого слова, переданого через ангела Джабраїла (Гавриїла) пророку Мухаммеду. У Корані про сам Коран сказано як про Одкровення – як про «послану» книгу, що дана з вищих сфер. У тексті використано дієслово «відсилати», яке буквально означає «згори до низу». Ісламська суннітська традиція розглядає Коран як вічне слово Боже, тобто, Коран вічний, не створений. Оскільки Бог має таку властивість, як мовлення (так званий «калям»), а оскільки цим Словом Божим і є Коран, то Коран, відповідно, не створений. Хоча про це дискутували у VIII, IX, X ст., були деякі течії, що стверджували протилежне.

Вважають, що Коран зберігся до наших днів у тому ж вигляді, в якому він був відкритий пророкові Мухаммеду. Коран має не просто статус основної книги віровчення, де викладені насамперед доктрини єдиногобожжя, а й містить певні вимоги до людини, зокрема, як поклонятися Богу. Ідея поклоніння Богу є однією з фундаментальних в ісламі, як і ідея релігійного закону (шаріату), який зумовлює певні релігійні принципи. Все це викладено в Корані. Крім морального, правового та доктринального статусу, Коран має ритуальний статус. Торкатися

Корану може тільки мусульманин у стані ритуальної чистоти. Коран потребує особливого ставлення: декламування, читання вголос спеціальним голосом, за спеціальною традицією. Тлумачення Корану є також доволі складним: традиційно це наука, що передається з покоління в покоління. Ісламська традиція розглядає Коран, виходячи зі слів: «Ми послали людям нагадування, Ми його бережемо», – це говорить Бог у Корані, а також, що Коран не змінився. Попри переписування, попри вдосконалення арабської мови, зокрема, письма, попри різні правила читання, тлумачення, відмінності в розумінні деяких аятів (віршів), будь-який мусульманин вірить у те, що Коран, яким був даний Мухаммеду, таким і зберігся до сьогодні. Тому точаться дискусії між представниками сходознавства, послідовниками інших релігій, деякими мусульманськими вченими щодо того, чи цей теперішній Коран є відповідним тому Корану, який був «посланий» Богом.

Які є текстознавчі доводи на користь незмінності тексту? Який вік найдавніших копій Корану, відомих сьогодні науці?

Коранічні рукописи відомі ще з 650 р., за часів халіфа Османа, про це йдеться в одній відомій легенді. Їх зібрали, порівняли, та звели в один вивірений текст. А всі інші альтернативні і невірні тексти були знищені. Наукова традиція свідчить, що той період затягнувся по 690-700-ий рр., коли з'явився остаточний текст Корану з певними правилами читання та з діакритичними позначками.

Є зараз чимало свідчень, чимало досліджень, які займаються вивченням сирійської мови в Корані. Мовляв, деякі слова в Корані краще читати сирійською, аніж арабською. Є дослідження, в яких відшукають певні традиції альтернативних варіантів читання – те, як укладено текст. Наука пропонує чимало таких речей. Якщо говорити суто з погляду текстології, конкретно про географію рукописів, то один з найдавніших примірників зберігся у Стамбулі, а також відомий так званий Єменський Коран із мечеті міста Сана. Його датують другою половиною VII століття. Після 650 року є ще багато фрагментів. Якщо зважати

на ці найдавніші копії Корану, то проведений в Стенфордському університеті в 2010 році радіовуглецевий аналіз, дозволив зробити висновок, що це взагалі мало не сам 650 рік, хоча, природно, є дуже багато застережень. Складається така ситуація, що навіть ті порівняно невеликі відмінності, які є між ранніми рукописами, можна пояснити помилками переписувачів. Окрім цих текстів, є ще написи, зроблені так само в VII столітті, цитати з Корану у відомій мечеті аль-Акса в Єрусалимі. Вони теж збігаються з тим текстом, який є тепер.

Зараз найбільш виваженою позицією і науковою, і релігійною, є те, що альтернативи тексту, який є зараз у мусульман, немає. І ми не маємо якихось інших Коранів, які би ставили під сумнів цю версію. Однак, деякі сходознавці часто з полемічною метою, користуючись лише деякими маргінальними свідченнями, можуть висловлювати інші думки. Зараз є такий науковий тренд – спроба порівняти арабський і сирійський текст Корану. Мовляв, насправді мовою арабів на той час була сирійська. Але історичних свідчень на користь цього немає. Це суто філологічна мовна гра, щоб викликати сенсацію. Апокрифічних Коранів у мусульманському вжитку сьогодні немає. Якщо взяти будь-який середньовічний текст, цитати, коментарі до Корану та порівняти їх із сучасними, ми побачимо одне і те ж саме. Зрозуміло, що в кінцевому підсумку все зводиться до питання віри.

Скільки є сьогодні визнаних копій Корану? Як оцінюють і порівнюють минуле із часом життя пророка Мухаммеда?

Насправді минуло кілька десятків років. Сама ісламська традиція говорить що кодифікований, тобто остаточно записаний, Коран існував уже через двадцять-двадцять п'ять років після смерті Мухаммеда. Погляд ісламської традиції в принципі збігається з науковим підходом. Особливо, якщо врахувати постать Заїда ібн Хабіта, це названий син пророка і його секретар, який, як вважають, і взяв на себе функцію редактора. Інше питання, чи саме це є прототипом часів Османа, чи збережені ранні примірники, чи це той Коран 650 року, чи це

копії з нього – можна дискутувати. Але те, що уже наприкінці VII століття, тобто, через 30,40,50 років однозначно вже в 690 році існував той Коран, який є зараз, у цьому сумнівів немає. Тривають дискусії серед науковців, немусульманських апологетів, стосовно того, чи могли відбутись якісь зміни протягом перших десятиліть існування ісламу. І мусульманська традиція погоджується з існуванням деяких змін, це – назви сур (розділів) у Корані. Очевидно, їх не було спочатку, або ж вони були змінені. Назви сур у Корані різні. Наприклад, деякі сури мають кілька назв: у деяких старих рукописах Корану сура має одну назву, в іншому рукописі може бути названа інакше. Назви були дані пізніше, як і розміщення сур у Корані, що відбувалось не за хронологією, а за обсягом. На початку міститься маленька сура, яку використовують у ритуальній практиці – аль-Фатіха, потім бачимо величезну суру аль-Бакару, і так далі до зменшення обсягу. Закінчується Коран найкоротшими сурами. Все це було укладено в одну збірку, очевидно, після смерті Мухаммеда. Але якщо сам Коран говорить, що ми зберігаємо Писання, тобто, так говорить Бог у Корані, то мусульманські апологети роблять висновок, що так і повинно бути, це не впливає на сам зміст Корану. Він зберігає те послання, яке Бог хотів передати через Мухаммеда. Відповідно, була така божественна воля, щоб це відбулося. І з кінця VII століття фактично ми маємо Коран у такому ж вигляді, в якому він є сьогодні.

Чи визнають переклади в ісламі такими, що можуть передати повноту Божої волі? Чи тільки оригінал арабською мовою?

Річ у тому, що сам Коран розглядають як текст, що володіє певною «незрівнянністю». Є таке поняття «іджаз аль-Куран», що означає «незрівнянність Корану». У Корані, у другій сурі, сказано, що якщо ви хочете зробити щось подібне, то принесіть суру, (розділ Корану) подібну до неї, але ви ніколи цього не зробите. Тобто, людина не може створити текст за стилем і за змістом подібний до Корану, тому переклад ні в якому разі не може бути таким. Навіть саме слово «незрівнянність Корану» є схожим на слово «муджіза», що означає «диво», тому, Коран розглядають як одне з див. Це взагалі одне із найбільших див самого пророка Мухаммеда, яке, як вважає ісламська традиція, було дароване йому Богом.

Коран дуже рано почав виходити за межі арабського середовища, тому назріла необхідність його перекладу. Вважають, що один із

ранніх релігійних «стовпів» ісламу – Абу Ханіфа – відомий авторитет у сфері права початку VIII століття, висловив думку про те, що можна читати Коран під час молитви іншою мовою, зокрема перською. Арабська культура зіткнулася з надзвичайно розвиненою перською під час арабського завоювання Персії та поширення ісламу. На користь цього є певні свідчення в перекладі. Згодом Абу Ханіфа змінив свою думку внаслідок «природного» підходу, тому що Коран є буквальним словом Божим і містить деякі правові елементи в своєму тексті. Десята частина Корану безпосередньо стосується правових норм, так званих «ахкам», тож ніякий інший текст іншою мовою не може їх коректно передати. Тому переклади дуже часто, особливо в середньовіччі, були схожі на тлумачення іншою мовою. Вважали, що переклад і тлумачення – це одне і те ж.

Але чим далі від витоків ісламу, тим більше ставало перекладів. У деяких мусульманських державах, наприклад, у Туреччині часів Ататюрка, коли було скасовано халіфат (система державного ладу), намагалися запровадити читання Корану виключно турецькою замість арабської, виголошувати заклик до молитви, як і саму молитву, турецькою мовою. Але це не прижилося, бо традиція була сильніша. І зараз будь-який переклад Корану називають не перекладом Корану, а перекладом смислів. Він не має ритуального значення, його не читають під час молитви, не читають уголос у мечеті. Можна читати, але це не є те читання, про яке йдеться в певних релігійних текстах. Якщо виникають питання щодо ісламського судочинства чи якихось інтерпретацій, то звертаються суто до оригіналу. Переклад – це ознайомлення. Його використовують насамперед з метою прозелітизму (навернення до ісламу), а також з метою спростування певних міфів і стереотипів про іслам у контексті міжрелігійного діалогу. Частково переклад слугує для збереження ісламської традиції.

Коли я завершував свій переклад у Саудівській Аравії, то мешкав в одному готелі, де поруч сусідом був перекладач на берберську мову – амазегі. Шейх Мухаммед Сіхадж був хафізом

Корану, тобто знав його напам'ять. Оскільки рідною мовою Мухаммеда Сіхаджа була берберська, то він вивчив спочатку весь Коран напам'ять і не розумів жодного слова з нього. Таке теж трапляється, що люди вивчають напам'ять певні важливі самі по собі тексти, хоча не розуміють їхнього значення. Лише згодом, опанувавши арабську, Мухаммед Сіхадж переклав смисли Корану своєю рідною мовою та опублікував. Це одна з типових історій про те, що Коран є настільки цінним, що навіть коли людина не розуміє його, то все одно під час молитви читає ці слова.

У такому випадку поняття «переклад Корану» більше має спільного з біблійною традицією, якщо її порівнювати з юдейським підходом до Тори, бо Тору читають виключно в оригіналі. Ритуального чи якогось сакрального значення переклад не має, але є така думка, що Коран взагалі не можна перекладати. Вона практично віджила в ісламському світі, бо урядові установи мусульманських країн того ж Ірану, Саудівської Аравії та інших масово друкують переклади. Й ісламські організації чинять так само. Є більше сотні перекладів англійською мовою, німецькою та французькою – кілька десятків. Щороку виходять нові переклади, часто за підтримки ісламських інституцій. Зараз фактично в будь-якій європейській книгарні, у будь-якій країні можна знайти переклад Корану. Так само в Сполучених Штатах, де завгодно, навіть у мусульманських книжкових магазинах на Близькому Сході легко придбати переклад Корану англійською чи французькою. Але ритуального статусу він не набув і не набуде.

Як в ісламській теології пояснюють статус Корану, якщо він незмінний? Як відбувається застосування Корану? Порівняйте з юдейським і християнським розумінням.

Юдейська традиція подібна до ісламу, чи ісламська до юдейської, тому що в сакральному тексті викладені певні настанови, які необхідно правильно розуміти. Сенс життя людини – це поклоніння Богу через виконання оцих певних настанов. Танах і Коран можна більше порівнювати ніж Коран і Новий Завіт. У Новому Завіті, наскільки я ознайомлений з

християнською традицією, важливе насамперед не буквальне розуміння, а постать Самого Ісуса. Новий Завіт – це добра звістка про Ісуса, це не текст, який треба буквально розуміти; це текст, що вказує на Ісуса. Тільки через віру в Ісуса, людина, згідно з християнським ученням, іде до спасіння. Якщо в ісламській традиції Логосом є Коран, то в християнській традиції Логосом є Христос. Аналог Корану в християнській традиції – Христос, а не Новий Завіт. А Коран є вічним словом Божим. Не я перший висловлюю цю думку. Вона, можливо, звучить як контрверсійна, але якщо порівнювати ці різні віровчення, то тут наявні різні парадигми. Тому під час релігійних діалогів чи екуменічних рухів, коли йдеться про спільний пошук чогось, я вважаю, що треба враховувати відмінності новозавітної традиції, коранічної і єврейської.

З ракурсу Нового Завіту Коран виглядає як той самий Закон, ті самі Заповіді, які треба виконувати. З боку Корану – Новий Завіт, а саме його християнське розуміння, виглядає як відхилення від справжніх учень пророка Іси, яке пішло якимось іншим шляхом, не маючи вже певних текстуальних доказів. Хоча, виникає класичне запитання: чи сам Коран визнає так звані Інджіль (Євангеліє) і Тору (Таурат) як сакральні тексти? Воно дуже цікаве. З Корану зробити однозначний висновок про те, чи Таурат та Інджіль є словом Божим, чи ні – важко. Чому? Пригадую такі тексти, де сказано, що «...деякі люди міняють там слова місцями, пишуть, видають, що воно від Бога, а воно не від Бога», – так буквально говорить Коран. Тому в ісламській традиції сформувались дві думки. Перша (найбільш поширена) – що спочатку Тора і Новий Завіт були правильними текстами, але потім люди в них втрутилися і дещо там змінили. На момент життя Мухаммеда вони були перекрученими. А інша думка (її дотримується меншість), зокрема, середньовічний авторитет, кораніст Аль-Бікаї, а також відомий ісламський мислитель і правознавець Ібн Халдун, який відверто сказав, що Тора і Новий Завіт – це тексти, які збереглися, однак є певні перекручення просто через відмінність мов. Так само Абу Райхан аль-Біруні, відомий середньовічний мислитель, писав: „Коли кажуть «Син

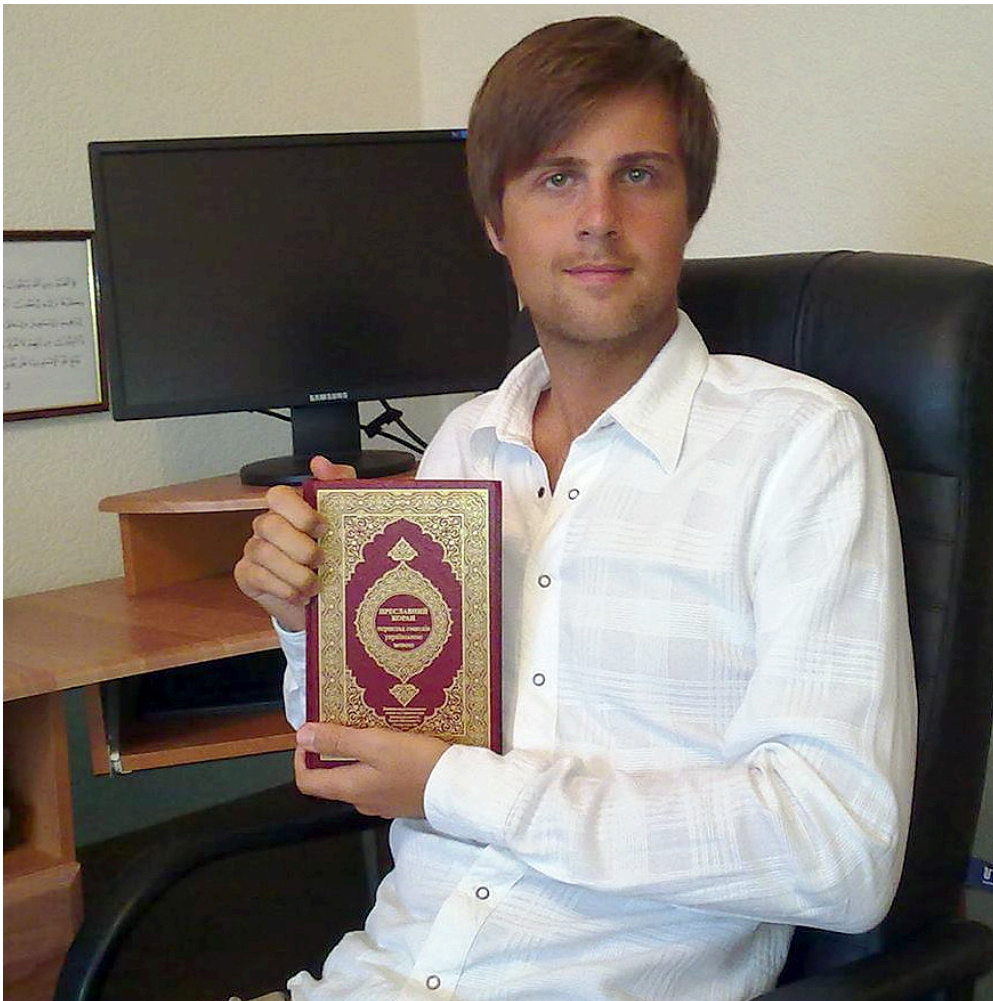
Божий», то це треба розуміти як «слуга Божий». Те, що в Новому Завіті сказано про Сина Божого, не суперечить ісламу, тому що «син» означає «слуга» ". Це, мовляв, правильно сказано, тільки християни не так розуміють. Існував і такий підхід.

Зараз є багато досліджень стосовно Біблії в ісламі, конкретно Євангелія чи Тори. Крім того, Коран «розуміє» Тору в дуже широкому сенсі. У Корані є цитати з Талмуда, наприклад, «Якщо хто вбив одну людину, наче вбив усе людство. Хто врятував життя однієї людині, наче врятував усе людство». Це цитата з одного з Мідрашів. Вважають, що текст Корану близький до цієї цитати. Усна Тора і Коран сприймають Тору як всю єврейську традицію.

З іншого боку, мусульмани полемізують, що насправді це було в оригіналі, потім це змінили самі люди. Це вже міжрелігійна полеміка, в якій дуже багато не тільки пошуку правди, а й дуже багато емоцій, тому що кожен доводить своє. Але сформувалися дві думки. Панівна думка, що Біблія була трохи спотворена. Зараз, коли наводять цитати із Біблії, то також цитують хадис (розповідь про життя Пророка), перекази Пророка. Говориться, що коли християни щось кажуть, то не треба цього спростовувати, але й не треба цьому вірити, тобто нехай собі так вважають. Але в мусульман є своє, яке говорить саме так.

Однак була й альтернативна думка, хоча її дотримувалась меншість, яка визнавала ці тексти. Вважали, що могли бути якісь помилки в переписуванні. Загалом ці тексти збереглися. Прикладом є ситуація, кого Бог наказав принести в жертву Аврааму (Ібрагіму) – Іцхака чи Ізмаїла. Більшість мусульманських авторів вважають, що це був Ізмаїл. Меншість писала, що все-таки це міг бути Іцхак, що відповідає християнській традиції. Тож є полеміка, тому що Коран однозначно не говорить і не називає цього сина. Це просто залежить від того, до чого зверталися різні коментатори. Справді, те, як представлена постать Ісуса в Корані, за якимим принципом – дуже глибока тема. Багато зараз є досліджень. Інше питання – там, де працює віра, в результаті людина вірить у

це, або вірить в інше. Люди намагаються витворити певну наукову картину, підмінюють питання віри питаннями науки. А насправді це залишається тільки в голові одного дослідника. Люди будуть вірити в те, у що вони вірять. Це питання конкретно біблеїстики чи кораністики; суто раціонального підходу і суто релігійного підходу. Далеко не завжди між собою вони коригують.

Чи можемо ми говорити про те, що погляд юдеїв на Танах і погляд мусульман на Коран є схожими?

Я не знаю, чи зі мною погодилися б юдеї, адже вони так само розглядають свою традицію як справжню, інші як рукотворні. Я читав у праці одного рабина, що ми не знаємо, що там у мусульман і християн, тому що у них рукотворні релігії, у нас же є своя. Авраамічні традиції – ексклюзивітські (спасіння можливе лише в конкретній релігії). Не можна бути одночасно юдеєм, християнином і мусульманином. Кожен належить до однієї

традиції, вважає свою найбільш правильною. Але насправді паралелей більше, тому що Закон, ідея галахи (правильне дотримання заповідей), ідея міцвот (самі заповіді), а також наявність заповідей в тексті того, що християни називають Старим Заветом або єврейською Біблією. В Корані ж – ідея шаріату, тобто божественних настанов. Навіть на рівні теології між юдаїзмом та ісламом набагато більше спільного, тому що їх об'єднує абсолютистський монотеїзм. Бог, який є творцем добра і того, що вважають злом, від Якого походить добро і зло, Бог, Який наперед визначає долю людини, Бог, Який не має жодних посередників, Який володіє певними якостями.

У середньовіччі, коли був особливо активний період міжрелігійної полеміки, був такий єврейський мислитель – Шломо Ібн Гвіроль. Його називали Авіцеброном, сприймали як мусульманина. Річ у тому, що єврейські і мусульманські середньовічні тексти, якщо там суто раціонально обґрунтовували теологію (без покликань на Коран чи Танах), були схожими і виглядали майже однаково, тому що вчення про Бога практично одне і те ж саме. Зрозуміло, коли йдеться про конкретні настанови, коли є питання богообраності єврейського народу, це вже зовсім інша історія, тут уже в кожного своє вчення. Але паралелей дуже багато. Навіть статус тексту Тори і Корану у цих традиціях однаковий.

Семітський підхід слухової культури надзвичайно буквальний: заборони на певні зображення, необхідність правильного розуміння тексту та інше. Те, що кожний йот, кожна літера має велике значення, що це є Божа воля, яка повинна бути виконана незалежно від того, розуміємо ми причину чи ні – у цьому юдейська і мусульманська традиції сходяться, хоча в багатьох інших пунктах вони надзвичайно відмінні. У самому ісламі вважають, що справжній юдаїзм і справжнє християнство – це теж іслам. Що всі єврейські пророки проповідували єдинобожжя, а це ідея сповідання, відданості єдиному Богу, а це і є слово «іслам». Це був і Муса (Моше), й Іса (Ісус), всі вони, у загальному сенсі, були мусульманами, а потім прийшло останнє

одкровення людству – Коран.

Тобто іслам вважає, що люди почали відмежовувати себе від «пізнішого» ісламу. Чи є це ознакою того, що вони відпадають від оригіналу?

Ісламська традиція вважає, що у Танаху, або конкретно в Новому Завіті є навіть указівки на Мухаммеда як останнього пророка. Тому наводять приклади багатьох юдеїв і мусульман часів Мухаммеда, які чекали на його прихід, повірили в нього і прийняли іслам, вчинивши правильно. Окрім цього вважають, що якщо християнин або юдей приймає іслам, то ті добрі справи, які він вчинив раніше, залишаються за ним перед Богом, а ті гріхи, які він мав – видаляються. Ця людина новонавернена, як дитина, за умови що вона була не язичником, а юдеєм або християнином. Юдаїзм і християнство мають певний статус в ісламі. Це – люди Святого Письма, про яких говорить Коран, полемізуючи з ними. Але вони стоять набагато вище, ніж язичники. Дозволяють в певних випадках шлюби між чоловіками-мусульманами і єврейками чи християнками, дозволяють вживати їжу цих людей, якщо це не суперечить ісламу, тобто, тим заборонам, які є. Іще є дуже багато нюансів міжрелігійної взаємодії, які не просто були записані в Корані чи проговорені в Сунні (настанова; оповідь про життя Мухаммеда), у традиції ісламській, а й практикувалися на Близькому Сході і в багатьох регіонах протягом багатьох століть.

Якщо ми порівнюємо зміст Корану, зміст Тори і зміст Нового Заповіту (Інджилю), якою мірою проявляється змістова тяглість образів, подій?

Ісламська традиція вважає, що йдеться не про запозичення, а просто Бог проговорює те, що вже було сказано в Торі і Євангелії. А те, що суперечить Торі і Євангелії, чи витлумачується якимось інакше, і є відновлення правильної версії. Якщо говорити просто про текстові паралелі суто з наукових позицій, то бачимо, що Коран має паралелі з багатьма священними текстами. Тора і Євангеліє в такому випадку

найперші. Є деякі історії, що викладені практично однаково. Є деякі історії, які мають особливі акценти. Наприклад, якщо ми розглянемо суру (розділ) «Юсуф» та історію Йосифа, то побачимо, що ціла сура Корану присвячена їй. Йосиф, який опинившись у в'язниці, починає пропагувати ідею єдинобожжя, необхідності поклоніння єдиному Богу тим в'язням, які теж чекали вироку фараона. Ще в Корані є багато моментів, де біблійні пророки є надзвичайно послідовними проповідниками єдинобожжя. Ми бачимо, що в Біблії часто пророкам приписують вчинки, які мають сумнівний моральний статус: історія Ноя, Давида, Йосифа, який перебував у певних сумнівах. Вони скоюють певні гріхи, навіть гріх перелюбу (Давид).

В ісламському розумінні пророки є чистими й ідеальними, їм не приписують жодних великих помилок. Біблійні пророки є послідовними, переконаними, моральними; вони є зразковими людьми. У Біблії вони зображені такими, що ніщо людське їм не було чужим. На певних етапах життя вони самі в чомусь сумнівались. Це інший погляд, і багато мусульманських апологетів говорить, що Біблія «ображає» пророків, тому що приписує їм негідні вчинки.

Коранічна традиція має певну тяглість пророцтва, що виявляється в тому, що пророки були ідеальними: ніхто не скоював важких гріхів, були тільки малі гріхи. Всі вони проповідували єдинобожжя, а багато з них розповідали про прихід останнього пророка – Мухаммада. Але найчастіше згаданий у текстах Корану Муса, Мойсей. Найбільше згадок саме про нього. Якщо ми розглянемо історії, пов'язані з Мойсеєм та Мухаммедом, то прослідкуємо певні паралелі, особливо в історичному і сюжетному аспектах: і один, і другий змушені були мігрувати, втікати від своїх людей; і один, і другий потім повели свій народ, були не просто лідерами, а одноосібними військово-політичними вождями.

Постать Мойсея в Корані відома як Муса, від єврейського Моша і має надзвичайно велике значення, як і постать Ібрагіма – Авраама. Триває полеміка, бо християни стверджують, що Авраам

був християнином у певному сенсі, юдеї – що був патріархом. Мусульмани кажуть, що він не був ні юдеєм, ні християнином, він був ханіфом. Ханіф – це єдинобожник, той, хто навернувся до Єдиного Бога. А Ібрагім (Авраам) був насправді мусульманином у сенсі не історичному, а в сенсі суто теологічному; в тому, що він був відданий Єдиному Богу. Тому в цій ситуації в Корану та інших текстів таке амбівалентне ставлення щодо цього питання. Здається, що це одна і та ж сама біблійна історія, але акценти розставлені уже зовсім інші. Це паралельний сюжет, який вписаний в інший контекст, до того ж не в первісний. Деякі моменти абсолютно збігаються, та й Коран сам часто говорить: «Як ми уже записали в Писанні», тобто, мова йде про Тору чи Псалтир, згадують Псалтир під назвою Забур. Навіть сам Коран цитує тексти з Біблії.

Чи можемо ми говорити про те, що є така думка, що Коран розчищає давні джерела істини, які колись були заболоченими. Якщо про щось не згадується, то можна припустити, що він (Коран) дає зрозуміти: як тут, то так правильно?

З одного боку, так і було. Меншість мусульманських учених, які вважали, що Тора і Євангеліє не були спотворені, це і стверджували. Але з іншого боку, конкретно в ісламському судочинстві, саме в ісламській доктринальній традиції біблійні джерела або якісь інші, часто називали «ізраїлійят», тобто, «історії, узяті від людей Писання». Їх дуже багато в текстах так званих тосирів (тлумачення Корану). Наприклад, якщо ми беремо історію Йосифа, коли він вже обіймає високу посаду в Єгипті, приходять до нього брати. Імена цих братів не згадані в Корані, але в тлумаченнях вони є. Рувіль, Веніамін – звідки вони взяті? З Біблії. Це було типове явище, але дуже багато мусульманських авторитетів, особливо ханбалітської релігійно-правової школи, на основі якої потім сформувався рух салафітів (ультраконсервативний рух, виступали за те, що ці всі твердження про людей з Писання треба викреслити, не можна на них покликатися, не варто їх використовувати.

Але в середньовіччі ці тексти використовували, бо це той

східний і близькосхідний котел, в якому «варилися» всі одночасно. Якщо ми беремо деякі тлумачення Корану, то там є величезні цитати з Біблії. Таке враження, що у багатьох тлумачів Корану Біблія або історії з неї, які переповідали усно, практично були під рукою. Деякі прямо цитували окремі місця, інші використовували їх для того, щоб краще зрозуміти сам Коран. Але цю методологію багато ісламських авторитетів ставлять під сумнів. Хоча зрозуміло, що людина, яка читає Коран і яка добре ознайоmlена з Біблією, знає про основні біблійні ідеї, для якої імена певних пророків чи історії не є абсолютно новими, то вона вже має певний контекст. Їй простіше зрозуміти Коран, ніж людині, яка взагалі не знайома з Біблією, або яка належить до якоїсь релігійної традиції, не авраамічної. Але ці паралелі є лише до певної межі, а далі уже ісламська традиція говорить, що вона має найбільш правильну думку, що біблійне свідчення можна ставити під сумнів. Про це говорять юдеї – нехай говорять, але наша ісламська традиція про це не говорить, тому ми цього не цитуємо. З цього приводу є дуже багато різних думок.

Як відомо, ніяка в сучасному світі ідея з Біблії не піддається такій жорсткій критиці як теза про буквальне створення світу Богом за реальні шість діб. Кажуть, що Коран легко позбувся такої критики, остільки в ньому немає розгорнутого опису творіння. Чи правда це?

Коран взагалі за обсягом досить невеликий. Якщо порівнювати з Новим Заповітом, це Новий Завіт без книги Апокаліпсис. Якщо порівнювати з текстами буддизму Трипітакою чи Ведами, де цілі шафи, сотні томів, то взагалі тексти авраамічних релігій малі за обсягом. Але який потужний вплив вони мають при цьому в усьому світі! Насправді Коран говорить так само про шість днів творення, але він заперечує, що Бог спочив сьомого дня. У Корані йдеться про творення у деяких моментах. Наприклад, що небеса і земля були єдиним цілим, а потім їх розділено, що все живе створене із води, але це розкидано в різних місцях Корану. Лише прочитавши весь Коран, вибравши це, можна скласти

певну картину. Про творення мовиться як про певний акт, що вже відбувся; як про факт, що все навколо уже існує, немає чогось більш явного ніж існування, хоч це вже ісламська філософія. А от надзвичайно розгорнуто Коран говорить про події кінця світу.

Чи можемо ми говорити, що є сьогодні помітні школи в кораністиці, в ісламській інтелектуальній традиції, охочі долучатися до дискусій про творіння, щоб оборонити авраамічну традицію від впливу філософських грецьких тверджень про вічність матерій, про самоствореність світу, про його випадковість, про відсутність Творця як розумної істоти?

Насправді в ісламі є дуже багато своїх специфічних полемік. Це, наприклад, спосіб існування Творця: чи Творець існує всюди, чи Творець існує в якомусь конкретному місці, як Він існує... На ці запитання неможливо дати відповідь, навіть запитувати: «Як існує Бог», – це гріх.

Що ж стосується творення і матерії, в середньовіччі ці дискусії точилися в ісламському світі так само, як і в юдаїзмі та християнстві. Були деякі представники, які утверджували вічність матерії – це все було. Середньовіччя мало спільне дискусійне поле. Зараз переважно є полеміка щодо науки, теорії еволюції. Хоча, як не дивно, були середньовічні ісламські автори, які були прихильниками подібної теорії. Був один такий мислитель одинадцятого століття Міскавайх, який в одній книзі написав, як мінерали переходять у рослини, рослини переходять у тварини, тварини у людей, але людина не повинна зупинятися на місці, вона повинна стати такою досконалою, мов ангели. Ця думка мала моральний зміст. Однак він говорить, що речі тяжіють до досконалості, а це вже платонівська картина світу, то вони (речі) перетворюються одні на інші. Коли читаєш цей текст початку XI століття, дивишся. Але не він був першим.

Ще деякі давні греки говорили про перетворення, це зрозуміло. Зараз є ісламські автори, які вважають, що іслам взагалі не полемізує з теорією еволюції, що людство могло змінюватися

упродовж певного часу. Але є автори, які теорію еволюції витлумачили буквально: вони так само, як більша частина протестантського світу, заборонили в школах викладати теорію еволюції, зокрема, в Туреччині. У їхньому розумінні креаціонізм (створення світу Богом) підтримує ідею Бога-Творця, а теорія еволюції – це атеїзм, безбожжя.

Ісламська традиція не стверджує, що світу шість чи сім тисяч років. Якщо день у Бога п'ятдесят тисяч років, скільки років світу, ми не знаємо. Він створив світ за шість днів, але день у Бога, говорить Коран, як п'ятдесят тисяч років. Оскільки Коран на це однозначно не дає відповіді, то говорити про це не випадає. Ця дискусія знята, вона представлена набагато менше, ніж серед християнських апологетів. Деякі доводять одне, деякі інше.

Есхатологію Коран описує досить детально. Там цілий набір явищ, які передують Судному божественному дню. Хоча є чітка вказівка, що ніхто не знає тієї години, крім Самого Бога, як і в Новому Завіті. Але є певні ознаки Судного дня: вихід вогню в Медині, прихід так званого Даджала, якого порівнюють з Антихристом, потім це прихід Месії, повернення пророка Іси на землю. Він, як вважають, зійде, буде правити певний період часу, потім помре, і після цього настане такий період масової розпусти, війни, гріха, що Бог знищить цей світ, і судитиме людей відповідно до релігійних традицій. Тобто єврейська громада буде біля Мойсея, християнська – біля Христа, а мусульманська біля Мухаммеда. Людей будуть відповідно судити.

В сурах Корану, особливо в ранніх меканських, міститься дуже багато есхатологічних тверджень: і як небо згорнеться, як зірки посипляться, мертвонароджені вийдуть, гори зрушаться з місця, – про це все Коран говорить дуже в поетичному руслі. Це події Судного дня. Есхатологія в Корані – одна з головних тем Корану.

Мусимо перейти до України. Єдинобожжя було відоме через ісламське посередництво задовго до хрещення Русі?

Історія ісламу в Україні починається на південному сході, в Криму, конкретно в західній частині Євразійського степу, половина нашої держави туди входить. Є легенда, що в Криму ще сподвижники пророка Мухаммеда проповідували іслам, але більшість істориків вважає, що це не більше ніж легенда. Перші мусульмани тут з'явилися в VIII-IX ст., причому це були не поодинокі мусульмани, це були племена аланів або асів, які мешкали в Хозарському каганаті. В Хозарському каганаті, вважають, були юдеї, але тільки верхівка. Теж були і мусульмани, були і християни. Археологи знаходять мусульманські поховання того періоду. В ісламі є особлива специфіка поховань, яка чітко вказує, що в IX столітті на Донеччині мешкали мусульмани.

Наступний етап історії починається з XIII–XIV ст. у Криму, де Золота Орда ісламізується. Дуже активно в Криму розвивається серед інших ісламських наук і кораністика. Там же коментують Коран, переписують його. Були тлумачі Корану, які походили з Криму, які виїжджали на інші терени, там писали коментарі, які ставали дуже відомими. У XV столітті був дуже відомий Ахмадаль Коремі, який написав досить відоме тлумачення.

А в XIX-XX століттях Коран навіть починають видавати на території України. У Криму в 1890-их роках працювала друкарня кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського. Він видавав Корани, які поширювали світом, продавали в Індії, Персії. Це друковане видання. А рукописна коранічна традиція була навіть на Західній Україні завдяки польсько-литовським чи волинським (по-різному їх називають) татарам, які переписували Коран. Це були невеликі групки населення, переважно на Волині і частково на Галичині. В Острозі зберігся Коран 1804 року, тут же і був переписаний арабською мовою. Вони писали коментарі до Корану польською, білоруською, українською мовами, записували переклади, які теж збереглися. І зараз є дуже багато досліджень з приводу того, що вони писали ці тексти. Вони називаються китавами, бо писали їх арабськими літерами, але це була польська, українська, білоруська мова

XVII–XVIII століть.

Це один із найдавніших перекладів Корану слов'янськими мовами, який зроблений самими мусульманами. Ці переклади збережені, їх зараз публікують і досліджують. В Острозі є згаданий пізній рукопис Корану, не перекладу, а арабського Корану 1804 року, але він переписаний з більш раннього, можливо, з XVII-XVIII ст., і він відповідає тому, який є. Можливо, є якісь помилки переписувачів, але наявні всі 114 сур, загалом все, як і в інших версіях Корану.

Якщо говорити про переклади сучасною українською мовою, то вперше Коран перекладено у Львові у 1913-1914 роках. Олександр Абранчак-Лисинецький переклав переклад з німецької Макса Генінга. На початку двадцятого століття це було типовим явищем, адже мало хто знав арабську, перекладали переважно з французької, англійської. У цьому випадку переклали з німецької, хоча перекладач володів десятима мовами, але не арабською. Залишився рукопис. Він зараз у Львівській науковій бібліотеці імені Василя Стефаника повний набраний на друкарській машині. До речі, дуже цікавим латинським шрифтом. Це українська мова латинським шрифтом, переклад з німецької. Опублікований він не був. Але як літературна пам'ятка він цікавий. Я маю надію, що колись він вийде, там надзвичайно цікава мова, причому з галіцизмами тих часів, з діалектизмами. Читати його – одне задоволення.

Існує думка, що Агатангел Кримський, видатний український сходознавець, перекладав російською певні сури Корану, окремі цитати були українською. Можливо, щось і було, але частина його архіву в роки Другої світової війни була втрачена. Сам перекладач був репресований, тому про цей переклад наразі невідомо. Потім вийшов частковий переклад з арабської мови Яреми Полотняка, львівського сходознавця. Ця невелика п'ята частина Корану вийшла 1990 року (мекканські сури). Потім був переклад Валерія Рибалкіна, київського арабіста, але теж фрагментарний. Я бачив перші п'ять сур, але там в деяких журналах бачив ще інші видані сури. Є ще переклад з російської

Валерія Басирова, зроблений в Криму. В наш час у XXI столітті, враховуючи сучасні потреби, переклад треба робити виключно з оригіналу, тож ця робота не набула великого значення. В 2013 році вийшов повний переклад із арабської.

Перекладом займалися особисто Ви?

Займався я, але були редактори, консультанти, коректори, просто читачі, які вказували на вади. Зауваги були враховані в цьому виданні, але основну роботу виконував я. Можна сказати, що це одноосібний переклад.

Скільки років це зайняло?

Важко сказати, бо вносилися правки, коректури. Але десь від чотирьох до п'яти років. Повертався до тексту, перечитував по-новому, дещо виправляв, дуже довго проходив рецензування.

Розкажіть, будь ласка, про Ваш переклад Корану. Наскільки він популярний?

Про переклад постійно запитують. Зараз деякі турецькі видавництва беруть участь у якихось виставках, чи презентують якусь літературу, чи десь презентують Коран, – немає такого, щоб лишився бодай якийсь примірник. Ніколи після жодної презентації не виходили з примірником. Роздавали все. Іще люди давали номери телефонів, чи поштою просили надіслати примірники. Загальний наклад усіх видань, які є, дотягує до 30 000. Всі ці примірники розійшлися. Зрозуміло, що видання є в Інтернеті, його піратська копія з'явилася в Інтернеті без мого відома. В мене є стійке переконання, що Коран, переклади Корану належать до тих текстів, які мають бути доступними для всіх. Це не та річ, на якій роблять комерцію. Єдине, що коли текст з'являється в Інтернеті, може бути якась помилка під час перетворення з одного формату на інший. Бажано ці речі узгоджувати принаймні з перекладачем, щоб подивитися, який цей текст. Суто з таких застережень, ні з яких інших. Ми маємо сім видань. Є ще одне турецьке 2017 року, а є ще 2016 року. Зараз плануємо ще одне видання в Туреччині, ведемо перемовини. Так

само йде мова про ще одне перевидання в Україні, щоб люди могли придбати Коран, а хто хоче отримати його безкоштовно. За винятком цього одного видання, всі інші шість були призначені для безкоштовного використання. На будь-якому примірнику можна прочитати, що ці тексти не для продажу, вони поширюються безкоштовно.

Чи вважають гріхом заробляти на виданні Корану?

Ні, ці видання продають. Видання зі Саудівської Аравії призначене для безкоштовного поширення, але ось видане «Основами» в Києві можна купити в магазинах. Матеріальні витрати несе видавець. Так само турецькі видання є дуже дорогими, по кілька тисяч євро, там дуже цінна золота палітурка, спеціальне оздоблення. Насправді політика багатьох ісламських організацій така, що завдяки поширенню Корану вони можуть здобути більше прихильників ісламу, можуть спростувати певні негативні стереотипи стосовно ісламу. Хоча моя думка така: людина, яка отримала певне видання, особливо якщо це Коран, то дуже часто, коли є безкоштовна роздача чогось, речі потрапляють не в ті руки. Просто опиняються на полицях, лежать, людина до нього не звертається. Коли людина готова щось пожертвувати чи вкласти конкретно у книгу, вона якимось інакше до неї ставиться, буде певна мотивація. Мають бути як комерційні видання, так і безкоштовні, доступні в Інтернеті, спеціальні програми, де багато різних мов. У світі в різних формах представлений Коран: є програми з різними формами, є аудіоверсії. В мене є аудіоверсія, вона поширювалася на флешці, зараз виставлена в Інтернет на одному зі сайтів. Будь-хто може прослухати Коран українською мовою голосом одного київського диктора. В добу аудіокниг це один зі здобутків.

Переклади Біблії в християнській традиції мають вищий статус ніж в ісламській традиції переклади Корану, це слід мати на увазі. Розбір Слова Божого в протестантських церквах, читання – усюди читають переклад. Навіть коли я чую полеміку стосовно читання староросійською, яку називають старослов'янською, використовувати її в літургії чи краще перейти на сучасну

українську мову, мене це дивує. Я розумію, в грецькій (елладській) православній церкві читають Новий Завіт оригіналу мовою койне, і там не хочуть новогрецькою перекладати літургію. Але є проблема лексики. Чомусь деякі люди вважають, що «одесную» звучить краще, ніж «праворуч», і багато інших застарілих слів.

Коли я часто чую християнську проповідь і багато архаїзмів у ній, мені здається, це не спрацьовує, а на молодь тим більше. І так само в ісламській традиції – дуже часто окремі перекладачі починають використовувати християнську лексику. Це можна було вибачити старим перекладачам ХІХ століття, коли в перекладі Соблукова російською читаємо «загробная жизнь», хоча мусульмани не хоронять у трунах. Тому «загробная жизнь» – такого бути не може. У сучасних перекладах є християнська лексика або така, що асоціюється з християнством, тож наскільки це доречно? Наш лексикон релігійний в основному християнський. Це питання конфесійного стилю. Повертаючись до першого питання, я мав на увазі, що переклади в християнській традиції мають вищий статус, ніж переклади в традиції ісламській. Їх використовують, читають, але вони не мають великого поширення.

Якщо зважати на кількість перекладів Корану – так, кількість перекладів досить велика. Якщо поррахувати кількість англійських видань та кількість видань іншими мовами, – це вже тисячі. Але якщо перелічити накладі Корану, то накладі Біблії в кілька разів більші, у десятки, у сотні разів. Скільки в Україні видали перекладів Огієнка, Турконяка, Хоменка, бо держава переважно християнська, в інших регіонах теж так. Тому переклади Біблії і кількість їхніх накладів можна порівнювати хіба що з кількістю видрукованого оригіналу Корану. Наприклад, центр короля Фагду, не можу точно сказати цифри, але він видав сотні мільйонів примірників тільки в Саудівській Аравії. А якщо взяти кількість перекладів смислів Коранів, то на відміну від перекладів Біблії, їхня кількість накладів набагато менша, тому що їхнє використання має певні обмеження.

Які питання зараз вивчає сучасна світова кораністика і наскільки інтенсивні ці дослідження? Це ініціативи науковців чи самої громади? Чи заохочує до цього ісламська спільнота, можливо, існують якісь гранти?

Існує традиційна мусульманська кораністика тлумачення Корану в ісламських університетах по світу, де більш-менш ідуть за традиційними методиками. Можливо, трохи оновлюють тексти відповідно до потреб часу, цікавляться питання коранічної науки. Методики перекладу Корану, певні базові речі не ставлять під сумнів. Світова кораністика – це Німеччина, Британія, Штати. Основна маса досліджень, які стосуються конкретно тексту Корану – це спроба з'ясувати історичні механізми, спроба певного ревізіонізму, тобто, подивитися на Коран зовсім інакше.

Особливо зараз популярна спроба читання Корану в сирійському контексті, тобто наскільки сирійська мова близька до арабської, принаймні лексично. Побачила світ праця, де сказано, що Коран був написаний сирійською, і лише потім його зробили арабським. Немає доказів, самі дослідники ставлять цю версію під сумнів, але це спричинилося до того, що виділяють певний аят (вірш) Корану і досліджують, як це слово могло бути прочитане сирійською. У самому ісламі визнають, що Коран «говорить» арабською мовою, але в цій арабській мові були певні запозичення з інших мов: з ефіопської та сирійської. Але зараз це просто використовують, і часто, на жаль, так зване наукове сходознавство йде за тими самими старими трендами ХІХ-ХХ століть. Коран просто розглядають як переспів певних біблійних християнських чи юдейських текстів, таку собі версію, яка просто з'явилася в арабському світі на основі апокрифів.

Так само, як колись Коран розглядали християнські полемісти, так його зараз розглядають деякі науковці. Хоча, що дуже цікаво, зараз у світі збільшується кількість науковців з мусульманським корінням. Вони намагаються критично оцінювати свою історію, залишаючись у реалістичних рамках. Якихось

маргінальних речей, пов'язаних із сирійською версією, не пропонують. Коран має свою унікальну специфіку і якщо брати до уваги амбівалентне ставлення до Біблії, то розглядати потрібно не біблійний аспект, а коранічний: те нове, що привніс Коран.

Важливо навіть не те, що нібито було в першоджерелі, а те, як ми його тлумачимо зараз. Дуже багато є присвячених тлумачень тлумаченню, тому що були глоси (пояснення незрозумілих слів) на тлумачення. Цей шлях текстології позбавлений певних маргіналій. Якщо науковець знаходить паралелі між Кораном і ще якимось текстом, то чи означає це, що обов'язково з цього тексту був переписаний Коран, чи можливо, це просто означає, що подібний сюжет розвивається в літературі Близького Сходу? Це з одного боку. А з іншого боку, чимало є у світі випадків, коли різні люди в різних частинах світу висловлюють одну і ту ж саму думку стосовно чогось? Не завжди якісь паралелі, особливо в близьких культурних традиціях, можна розглядати як однозначний вплив однієї на іншу. Тому ці дискусії продовжуються.

Як відомо, німецька школа виступила в Тьубінгені у XVII ст. з раціональною критикою Біблії, а згодом у XIX ст. з тезами, що це вигадки, перекручене мракобісся попів і т.д. Чи була це зовнішня критика, чи внутрішня рефлексія?

Це дуже цікава історія. По-перше, християнство пережило секуляризм (зменшення ролі релігії в суспільстві), а іслам свого секуляризму не пережив. Секуляризм – це християнський феномен, як не дивно. Хоч він має антихристиянську орієнтацію. Ви згадали про Тьубінгенську школу. Зараз у самому Тьубінгенському університеті створили центр ісламської теології, де працює більшість мусульман. Там готують імамів (духовних наставників) для мечетей і мусульманських теологів. Саме в цьому німецькому виші відбувся синтез науки і релігії. Це вже відомий у Європі та в світі центр.

Зараз виник рух так званих коранітів або мусульманських раціоналістів, які вважають, що Коран – це єдине першоджерело,

а Сунна – традиція, яка тлумачить Коран, і вона не має такого великого значення. Є чимало таких дослідників, які навіть базові твердження Корану перечитали по-іншому. Але річ у тому, що це переважно маргінали. Загалом це дослідники, які іммігрували на Захід. Це ті люди, які знайшли більшу підтримку серед західних політиків, західних секуляристів. Це схоже на ісламський фемінізм та інші подібні рухи. Наприклад, якась людина від імені громади заявляє, що ця громада неправильно все розуміє, потім знаходить собі послідовників переважно не серед самих мусульман, тому що мусульмани такого погляду не сприймають, а серед західних лібералів. Ця критика часто є маргінальною.

Якщо зважати на тенденції, то навіть у російській ісламській спільноті, відомій своїм консерватизмом, деякі базові твердження ісламу переглядають. Причому ставлять під сумнів цілу групу людей. Там виникла велика контрверсія з рухом так званих коранітів. В ісламі теж відбуваються ці рухи. Кожен реформістський рух має свою межу, тому що людина пропонує певний індивідуальний погляд. Часто цей погляд залишається просто з нею. Тоді як хадис (розповідь про вчинки і цитати) пророка, одна з традицій, говорить, що «Моя громада ніколи не зійдеться на помилці», тобто може хтось у громаді помилятися стосовно тлумачення Корану, але загалом усі мусульмани помилятися не можуть. Таким є соціолект (мовні особливості певної громади) ісламської громади, також спрацьовує колективізм ісламу.

Для багатьох нових віянь, нових ліберальних трендів іслам асоціюється з найбільш потужним консерватизмом, навіть на Заході. Ми знаємо, що ті мусульмани, які переїхали на Захід часто кажуть: от на Заході люди приймають іслам. А самі мусульмани на Заході часто залишають іслам і йдуть в інші релігії. Але ми бачимо, що це переважно мусульмани-шиїти з Іраку, з Індії. Люди, які дуже погано знали свою релігію. У них іслам асоціювався з режимами в Ірані, з ісламською революцією. Це у більшості таких випадків. Але, навпаки, якщо

зважати на кількість тих, хто навернувся до ісламу, то масового навернення ми не бачимо. Зберігається певний консерватизм.

Часто дослідник намагається зачепитися за ті рухи, які є. Наприклад, є якась мусульманка, яка проти хіджабу (жіночий одяг, що приховує обриси тіла), і виступає за права жінки, причому радикально проти Корану. Виходить, що ці люди залишають ісламську традицію, і вони не можуть бути апріорі реформаторами, тому що вони від неї відмовилися. Це все одно що християнин намагався б звертатися до інших з питанням і розумінням Біблії, якщо він взагалі атеїст і вважає, що Біблія це набір казочок. Так само і з Кораном. Ці люди не мають слова, кожен будь-який мусульманський авторитет скаже: «Це атеїст». Все, що Коран говорить, цілком зрозуміле з його контексту. Тому іслам зберігає цю певну консервативну лінію. Часто це пов'язане з політикою, але такі речі є в Європі, в Північній Америці.

Багато часу мине, поки виробиться критичний погляд, та й чи виробиться він у сучасних умовах коли вже ці ліберальні тренди відходять на задній план. Бачимо, що лібералізм, культуралізм – це вчорашній день. Зараз підіймається радикальний рух, релігійний консерватизм стає більш «модним» ніж релігійний лібералізм. Навіть на Заході Європа хоче бачити в мусульманах своїх: чому ви не можете бути такими, як ми? З одного боку, можуть бути. Турки дуже легко інтегруються в Німеччині, араби чи сомалійці – меншою мірою. Але з іншого боку, самі європейці-християни мають такий самий великий досвід. Наприклад, православний консерватизм та ісламський консерватизм дуже подібні, але якщо порівнювати з харизматичними рухами – це зовсім інша історія.

Запитання – Максим Балаклицький